

Orienteringspunkter og fortællinger i kirkerummet

Refleksioner over nyere indretning og udsmykning i den danske folkekirke

MIRIAM HAVE WATTS

Landsbykirkerne har siden deres opførelse stået som pejlemærker i landskabet og været en del af vores kollektive bevidsthed. Endnu i dag kan bygningerne fange blikket på stor afstand i både by og på land og sende tankerne på lang-fart, for det traditionsrige rum samler fælles og personlige historier, tros- og tilhørsforhold. Det er derfor også i det rum, at betydningen og pladsen for det menneskelige i kirkelivet debatteres og sætter sit konkrete præg på kirkens indretning og udsmykning. Men hvilken betydning har nogle af de forandringer, der ligger i vores nære historie, egentlig for oplevelsen af de traditionelle, fysiske og symbolske orienteringspunkter i kirkerummet?

Benævnelsen *kirke* er en oversættelse fra græsk og latin for *en folkefor-samling* og betegner altså ikke alene kirken som konkret sted, som i vores daglige brug af ordet: Kirken er også de troendes forsamling, selve mødet og fællesskabet mellem individerne i menigheden. Følger man tanken, at bygningen sætter en fysisk og historisk ramme, men i sin essens er “bygget af levende stene”, bliver stedet, dets indretning og udsmykning, liturgien og ritualerne, et ankerpunkt og en synlig manifestation af det fællesskab og det liv, der knytter sig til stedet.¹

I dette essay er det en pointe, at der er et gensidigt strukturerende forhold mellem det fysiske håndgribelige rum og det, man kan kalde tankens og troens rum. Med særlig opmærksomhed rettet mod kirkens indretning og udsmykning er det hensigten med teksten at belyse, hvordan oplevelsen af det materielle kan pege mod andre former for erfaringsrum end det fysiske. Den oplevelse ligger i det enkelte menneske, som altid vil være udgangspunkt og samlingspunkt for indtryk og udsagn – i kirken

som i andre forhold. Udfoldelsen af teksten tager altså udgangspunkt i det menneskelige subjekts møde med en arkitektonisk og æstetisk materialitet.

Stoffet, der undersøges, placerer sig fortrinsvist i 1900-tallet og samler sig især over århundredets midte, hvor en nytænkning af kirkerummets disponering og udsmykning trænger særligt klart igennem. Eksempelmaterialet, som inddrages, vil være fra ældre og moderne kirkebygninger i den danske folkekirke, hvor indretning og udsmykning i nogle tilfælde er nyere end selve arkitekturen, i andre af samme dato.

En idé med essayet er at afprøve, hvordan aspekter af kirkerummet kan belyses ud fra forskellige indgangsvinkler og ved at samlæse discipliner, der ellers traditionelt er afgrænsede fra hinanden. Teksten er derfor disponeret sådan, at der i første afsnit præsenteres enkelte, historiske nedslag i nogle af de forandringer og strømninger, der kan siges at have sat deres præg på kirkens arkitektur og indretning. Dernæst følger et afsnit om, hvordan traditionen og fornyelserne mødes i konkrete orienteringspunkter i kirkens indre. Dette indeholder nogle overordnede refleksioner over, hvordan oplevelsen af rummet og kirkens ritualer kan have potentiale til at introducere et anderledes erfaringsrum på det ellers fysiske og synlige sted. I det sidste afsnit udvides pointerne om kirkerummet ved at trække en tråd til performancekunsten som genre og videre til installationskunsten – for til afslutning at binde en sløjfe omkring stoffet ved at runde den udbredte idé, at der hersker en særlig atmosfære i kirkerummet.

Tradition og hverdag

Under industrialiseringen i det sene 1800-tals-Danmark betød afvandringen fra land til by blandt andet, at kirkebyggeriet tog til i intensitet for at imødekomme befolkningstilvæksten i de hastigt voksende bysamfund. Med de nye tider fulgte der inden for kirkens område vigtige og forandrende sociale initiativer, der spændte lige fra menighedspleje for de dårligst stillede i de større provinsbyer og København til selve opførelsen af nye kirker i særligt hovedstadens efterhånden overbefolkede sogne (Lausten, 2004, pp. 269-296).² Aktiviteter, som traditionelt set hørte under kirkens vinger, blev i højere grad formaliseret og organisationer oprettet, hvor netop sociale formål og en generel styrkelse af kirkelivet var drivkraften. Dette

havde en form for arkitektonisk afspejling i de kirker, der opførtes i særligt byerne i kølvandet på industrialiseringen: Her er et gennemgående træk, at kirkebygningerne i deres planløsning fortsat inkorporerede landsog- nenes traditionelle forening af gudstjenesteliv og menighedsarbejde, idet kirkesalen og de øvrige rum, der relaterer sig til kirkelivet, blev samlet i ét bygningskompleks som en arkitektonisk og funktionel enhed. Disse fler- rumskirker eller kirkecentre er egentlig en fortsættelse af måden, middel- alderens klosteranlæg var disponeret på, pointerer Erik Norman Svendsen i Kirkefondets jubilæumsudgivelse *Nyere danske kirker* (1990, p. 9).

I første halvdel af 1900-tallet blev de nye kirker opført i en fortrinsvist historiserende stil, som eksempelvis Filips Kirke (1924) på Amager er et billede på. Kirken, der er tegnet af arkitekt Rasmus Rue, ligger i dag som en projektion af en dansk, romansk landsbykirke omkranset af storbyens bebyggelse (Ill. 1). Enkelte andre arkitekter satte i det nye århundrede mere individuelle aftryk, som Martin Nyrop med Eliaskirken (1908) og P.V. Jensen-Klint med Anna Kirke (1914-1928) (Ill. 2 og 3). Fælles for kirkerne er inspirationen hentet både lokalt og ved at bladre tilbage i det danske og europæiske arkitekturhistoriske katalog. Det har materialiseret sig i kirker, der hævder en særlig tilstedeværelse i forhold til omgivelserne og den senere byudvikling.

Omkring 1940'erne blev forkærligheden for den historicistiske arki- tektur i kirkebyggeriet skubbet i baggrunden af samtidens 'eget' formsprog, sådan at forstå, at de nye kirker i højere grad afspejlede den udvikling, som arkitekturen ellers gennemløb i det øvrige samfund. Ligeledes synes der omkring midten af århundredet at have været et voksende behov for at afstemme oplevelsen i kirkerummet med samtidens kulturelle og politiske virkelighed. Synspunkter på kristendom og fornyelse kom blandt andet til udtryk i tidsskriftet *Heretica*, der udkom i perioden 1948-1953, og som kanal for efterkrigstidens litteratur og kultur satte sit præg på de førte, teologiske diskussioner i årene, der fulgte. En stærk stemme i det, der var skarpt optegnede standpunkter, var eksempelvis teolog og præst Regin Prenters, som – yderst kort fortalt – blandt andet efterlyste en mere tydelig formulering i liturgien af menneskets vilkår og livsbetingelser i det jordiske (Larsen, 2007, pp. 148-169; Andersen, 1999, pp. 29-39; 61).³

ILL. 1 (VENSTRE)

Filips Kirke, 1924, Amager. Foto: Miriam Have Watts.

ILL. 2 (ØVERST)

Eliaskirken, 1908, Vesterbro, København. Foto: Miriam Have Watts.

ILL. 3 (NEDERST)

Anna Kirke, 1914-1928, Nørrebro, København. Foto: Bo Høgh Rasmussen.

ILL. 4
Lillerød Kirke, 1100-tallet, Allerød. Alterparti ved Mogens Koch, 1952-1954. Foto: Sofie Stobberup.

Et tidligt eksempel på, at nye disponeringer og andre æstetiske udtryk end før vandt frem i løbet af 1900-tallet, er Lillerød Kirke fra 1100-tallet ved Allerød, hvor arkitekt Mogens Koch i 1952-1954 fik til opgave at forny partier af middelalderkirkens indre. Dette gjorde han ved blandt andet at flytte alterbordet ud fra bagvæggen i koret og dreje bordet 90 grader, så det

ILL. 5
Solvang Kirke, 1976, Amager. Foto: Kristian Andersen.

stod på langs under hvælvet. Dermed blev der plads til, at der kunne sættes knæskamler omkring bordets langsider og bagerst i koret – i stedet for den traditionelle alterskranks skillefunktion ud mod det øvrige kirkerum (Ill. 4). Ved samme lejlighed udskiftede Koch guldaldermaleren J.L. Lunds altertavle *Englen på den tomme sarkofag*, 1847, med en panelvæg i eg med et bibelord.⁴ På den måde gav det konventionelt fortællende og figurative, som den forhenværende disponering af koret og den klassiske altertavle repræsenterede, plads til en nyfortolkning af en ellers stærk indretnings- og udsmykningsmæssig tradition. Man kan måske ligefrem tale om, at der helt konkret blev udmøntet et ideal om en mere direkte, fysisk forbindelse mellem præst og menighed. Værd er det i hvert fald at holde in mente, når man går til kirkens rum og indretning i midt-århundredet, at synet på kirke og menighed farvedes af opmærksomheden på efterhånden mere rodfæstede, demokratiske idealer fra det omgivende samfund.

Springer man frem i tid til en kirke som Solvang Kirke fra 1976 på Amager, tegnet af arkitekt Holger Nielsen, er det en bygning, som i et moderne formsprog refererer til førnævnte, klassiske, arkitektoniske formel, hvor bygningskrop og tårn er omgivet af sidebygninger – og tillige har et stort kælderareal – til de forskellige menighedsfunktioner som opholdsområder, konfirmandstuer og kontorer (Ill. 5). Ved første besøg i Solvang Kirke

ILL. 6

Langenæskirken, 1966, Aarhus. Glasparti ved Elle-Mie Ejdrup Hansen, 2013. Foto: Kurt Nielsen.
Venligst stillet til rådighed af Elle-Mie Ejdrup Hansen.

må blikket søge hen over gangforløb og siddearealer, tilstødende lokaler og atriumgård, før selve kirkesalen identificeres: Den lidt underspillede adgang til det traditionelle centerpunkt for bebyggelsen fortæller blandt andet, at man befinder sig et sted, der er tænkt som en forlængelse af hverdagslivet og den almindelige færden. Kirkens ydre gav i 1980'erne anledning til tilnavnet *fabrikken* blandt de yngre medlemmer af dens menighed; dens netop 'industrielle' eksteriør og forkærligheden for geometriske bygnings-elementer er et tidstypisk træk for den nye kirkearkitektur over midten af århundredet. Det findes særligt udtalt i en kirke som Langenæskirken i Aarhus, tegnet af Tegnestuen Richter & Gravers og indviet i 1966, ti år før Solvang Kirke. Med et højloftet indre er skalaen på alle måder monumental i Langenæskirken, hvis modernistiske udtryk skulle være i dialog med det omgivende boligbyggeri fra 1950'erne og 60'erne. Boligområdet blev opført på baggrund af ideologien om lys og luft til folket, og disse arkitektoniske principper fra efterkrigstiden blev også søgt indarbejdet og bibeholdt i den omfattende fornyelse af kirken, som billedkunstner Elle-Mie Ejdrup

ILL. 7

Sædden Kirke, 1977-1978, Esbjerg. Foto: danmarks-største-kirkegalleri.dk.

Hansen bidrog til i 2013. Blandt andet blev et stort, sandblæst glasparti placeret mod øst med en gengivelse af himlen over kirken (Marschner, 2015, pp. 77-78) (Ill. 6). Glaspartiet spejler vinduernes lys i rummet og reflekterer forskellige farver og formationer afhængig af sæson, vejrlig og tid på dagen. Et foranderligt og bevægeligt element er dermed introduceret i den ellers strenge 60'ers-arkitektur.

Det naturlige lysindfald er anderledes stramt styret i en kirke som Sædden Kirke (1977-1978) ved Esbjerg, tegnet af Inger og Johannes Exner. Kirkesalen er opført som et centralrum, der således har en symmetrisk grundplan omkring et samlende punkt. Nær dette centerpunkt ledes det primære, udefrakommende lys vertikalt ned på alterbordet, der er fritstående og på niveau med det øvrige gulv. En markering i gulvets teglbelægning angiver sammen med det naturlige, sceniske lys alterets særlige område, som stolerækkerne til menigheden er placeret i en halvkreds omkring (Ill. 7). Organiseringen af kirkerummet i vifteform ud fra alteret er karakteristisk for Exner-parret, viser Line Marschner i *Kirkearkitektur som*

erkendelsesvej fra 2018. I denne afhandling behandler hun blandt andet de to arkitekters ideologi og praksis og beskriver, at et gennemgående træk i deres kirkearkitektur er, at de både konkret og symbolsk vil mindske og udjævne afstanden mellem menighed og alter (pp. 68-71; Kjær og Grindder-Hansen, 1989, p. 157).⁵ Den bestræbelse synes at forbinde sig bagud i tid til de takter, som blev slået an i starten af århundredet med en større opmærksomhed på menighedens plads og behov i kirkens rum og virke. Set i sammenhæng med eksemplerne fra Lillerød, Solvang og Langenæs tegnes, efterhånden som 1900-tallet skrider frem, en lidt klarere kontur af en stigende bevidsthed om ikke bare en opretholdelse og videreførelse, men i særdeleshed også en fornyelse og styrkelse af kirkens relevans i hverdagslivet.

Pejlemærker i rum og ritual

Spørgsmålene om, hvor meget og hvordan det hverdagslige og menneskelige skal fylde i kirkelivet, er – og forbliver formentlig – en af kirkehistoriens vigtigste emner og største anstødsstene. At emnet fortsat har gyldighed og behov for at blive belyst, fremgår blandt andet af Bent Flemming Niensens *Genopførelser, Ritual, kommunikation og kirke* fra 2004. Her argumenterer Nielsen blandt andet for, at individets fysiske inddragelse – kroppens rolle og det performative – endnu ikke får tilstrækkelig opmærksomhed i den danske folkekirkes ritualer. I sin undersøgelse af den indbyrdes relation mellem ritualisering og forkyndelse i den aktuelle kirkelige og religiøse hverdag efterlyser han blandt andet en erkendelse af vigtigheden af den fysiske forankring i kirkens ritualer. Måske har manglen rod i en traditionel, protestantisk afstandtagen fra 'tomme' ceremonier, skriver han og fremhæver, at den indirekte konsekvens af det underbelyste forhold er en begrænsning af forståelsen af relationen mellem individ og ritual i luthersk protestantisk kristendom (Nielsen, 2004, pp. 45-49). Den indskrænkede forståelse er problematisk, fortsætter Nielsen, for det er en kendsgerning, at den brede kreds af kirkemedlemmer netop først og fremmest søger de kirkelige handlinger som dåb, konfirmation, vielse og begravelse, der har en udpræget karakter af ritualisering og en personlig rettethed. For at kunne forstå den tiltrækningskraft, der ligger i ritualer, er det vigtigt at holde sig

for øje, at ritualet både er en historisk, religiøs aktivitet, som planlægges og gennemføres ved menneskelig handlen, og at ritualet på samme tid har sit eget rum og sin egen tid. Netop dét kan opleves som frigørende for den, der søger ritualet, forklarer Nielsen (2004, pp. 95-103):

Men alligevel indtager den [ritualiserede tjeneste] i de aktuelle aktørers bevidsthed en plads blandt de virkeligheder, som netop ikke er menneskeværk. Den optræder på linje med de elementære ting i verden, det rene, uforplumrede, som har bestand i sig selv, uden at det kræver, at mennesket gør fra eller til. Skønt det netop er mennesket selv som aktør, der opretholder den rituelle aktivitet (Nielsen, 2004, p. 99).

I forhold til denne artikels anliggende er det værd at opholde sig ved det gensidige, strukturerende forhold mellem konkret og bunden handling på den ene side og abstrakt og frisættende erfaring på den anden, som ritualet beskriver: at ritualet både forbinder og sætter forskel mellem det at være til stede i et faktisk, sanset rum, og det at være til stede i det, der er tankens, forestillingens og troens rum. Sidstnævnte, ikke-fysiske rum hæver Nielsen op til et "rent og uforplumret" sted (jf. citatet); til et ideal, som er frigjort fra det jævne og almindelige. Relationen er som sådan klassisk binær, afslører citatet, idet det tidløse også har en indre afhængighed af netop det jordbundne og timelige. Erfaringen af dette faktiske og materielle i livet har med Nielsens ord brug for at producere og opretholde et forhold til "de elementære ting i verden [...] som har bestand i sig selv" for at fastholde en idé om noget blivende og konstant: Der er et behov for og en søgning af det, der transcenderer det konkrete og foranderlige, som er vores dagligliv, og som vi er en del af.

Idéen om ritualets renhed er altså stadig knyttet ind i individets erfaring og det håndgribelige. Inden for den ramme kan kirkerummet tænkes som en materiel spejling af ritualet, der er både struktur og frisættelse; som en ramme om et særligt råderum. Den almindelige kirkegænger forbinder da også typisk ritualerne i kirken nært med det konkrete og synlige i form af de liturgiske inventarstykker – alter, prædikestol, døbefont. Som fikspunkter i kirkens indretning i særligt evangelisk-luthersk sammenhæng er farvesætning og dekoration da også overvejende koncentreret omkring de elementer i rummet (Jürgensen og Watts, p. 109). Dette kan en kirke som

ILL. 8

Voel Kirke, 1876, Silkeborg. Alterparti, *Johannes' Åbenbaring*, kalkfarve på puds, ved Jais Nielsen, 1938. Foto: Juul Fotografi.

Voel Kirke nær Silkeborg illustrere: Den nyromanske kirke fra 1876 blev i 1938 udsmykket af Jais Nielsen med en firkløverformet, keramisk døbefont båret af evangelisterne og deres symboler på skaftet og placeret midt i koret. Kort efter fulgte samme kunstners udsmykning af altervæggen, hvor Kristus i en mandorla er flankeret af syv engle med lysestager. Det er en fresco, der dækker hele østvæggen, og som motiv fra *Johannes' Åbenbaring* er den i øvrigt et relativt ukonventionelt valg, pointerer Carsten Bach-Nielsen i artiklen "Mellem krigserfaring og klassicisme. Kunsten og kristendommen 1918-1940" (2016, pp. 43-45) (Ill. 8). Jais Niensens glasmalerier forbinder i rene og klare komplementærfarver kor og tværskib med en cyklus af kirkeårets højtider, og som fællesnævner for denne serie er motivet over døren af *Den gode hyrde* en form for spejling og nuancering af den apokalyptiske Kristus på altervæggen (*Danmarks Kirker, 1990-1991*, pp. 3310-3312). I forbindelse med udsmykningsopgaven blev prædikestolen fra 1876 flyttet fra korets

sydøstlige hjørne til midt i skibet og fik dermed en mere central plads blandt menigheden. Med den nye placering komplementerer prædikestolen bestræbelsen på det fortællende og rumligt sammenhængsskabende, som blandt andet ligger i kunstnerens udsmykningslementer.

Opmærksomheden på en rumlig og udsmykningsmæssig sammenhæng i kirkens indre er naturligvis ikke ny og kommer til udtryk ved hjælp af forskellige greb i tidens løb, hvilket Voel Kirke blot er et enkelt eksempel på. I anden halvdel, og særligt de sene årtier, af 1900-tallet synes tendensen at gå fra at søge det sammenhængsskabende til en mere bevidst aktivering af kirkens indre som helhed. Den udvikling løber parallelt med en ny, generel opmærksomhed på billedkunsten som aktiv part i sine omgivelser, der især bliver betegnende for kunstscenens kontemporære udtryk i 1960'erne og frem. Helt kort fortalt finder bevidstheden om den gensidige påvirkning mellem kunst og omgivelser i højere grad også ind i kirkens rum og udsmykning. Og der kan argumenteres for, at man i nogen grad bør forholde sig til kunsten i kirken, som man ville forholde sig til et offentligt kunstprojekt uden for kirkens rum. Dette er Lene Bøgh Rønbergs fremgangsmåde, når hun går til kirkekunst som "stedspecifik *brugskunst*, der anvender sit reflekterende og erkendelsesgenererende potentiale i relation til sit bevidst forkyndende sigte"; men også betragter kirkekunsten som samtidskunst i dialog med kirkens rum – som en tidssvarende kunst, der grundlæggende er sekulariseret og kommer af en "tradition for at forholde sig undersøgende, reflekterende og kritisk til sine omgivelser", skriver Rønberg (2012, pp. 10-12; citater p. 10, forfatterens kursivering).

Spørgsmålet er da, hvordan de nyere arkitektoniske greb og kunstneriske udtryk konkret hentes ind i kirken. For ikke at tale om, hvordan de møder det overleverede, og fortsat diskuterede, luthersk formulerede koncept om ord før billede – hvis fortolkning yderst forsimplet er, at billedet er til for at understøtte liturgien. Tages relationen mellem ord og billede op sammen med introduktionen af netop den nyere kunst i kirken med dens nære kontekstuelle historie i 1960'ernes nybrud af intervention og kritisk stillingtagen, synes der særligt gode betingelser for udfordringer og spændinger. Læg til det, at der især fra midt-århundredet tildeles betragteren en mere bevidst og aktiv rolle som medskaber af værk og betydning; et

ILL. 9

Kastrup Kirke, 1884, Amager. Udsnit af altervæg ved Svend Wiig Hansen, *Det sårede menneske*, relief i aluminium, 1973-1974. Foto: danmarkskirkegalleri.dk

forhold, som Rønberg også tematiserer, når hun forholder sig til samtidskunstens publikumsinvolvering (2012, pp. 12-14).

For at konkretisere disse lidt svævende udsagn og begreber kan man gå til et af de tidlige, gennemgribende og meget omdiskuterede eksempler på en moderne totaludsmykning af et kirkerum: Netop individets tilstedeværelse og fortolkende rolle synes koreograferet ind i Svend Wiig Hansens monumentale *Det sårede menneske*, 1973-1974, i den historicistiske Kastrup Kirke på Amager (Ill. 9). Her udgør motiver, billedsprog og materialer en kompleks, ekspressiv kobling af kirke- og kunsthistorisk

ikonografi med samtidens trusselsbilleder. Menneskeskikkelser og antropomorfe former på loft- og vægflader og som glasmalerier tematiserer stedet som menneskets rum, og helhedsvirkningen sætter sig næsten som en kropslig erfaring eller 'forstyrrelse', når man befinder sig der (Jürgensen og Watts, 2017, pp. 112-114). *Det sårede menneske* er en udsmykning, som meget bogstaveligt sætter samtidskunstens egenskaber i spil i forhold til kirkekunsten i traditionel forstand. Tankevækkende er det i hvert fald at opleve en udsmykning, som på den måde tydeligt adresserer, at der også er kræfter i billedet, der rækker ud over det at tjene kirkens ideologi og funktion (Rønberg, 2012, p. 10).

Et anderledes afdæmpet og kontemplativt formsprog karakteriserer dog også en lang række af fornyelserne i kirkerne i årene omkring nyindretningen af Kastrup Kirke. Et eksempel er Arne L. Hansens farvesætning og billedforløb ti år senere i 1985 i Mørdrup Kirke, Espergærde. Udsmykningen er disponeret af kunstneren sammen med arkitekterne bag det samtidigt opførte, lyse kirkerum, og resultatet er en rumlig sammenhæng af enkeltstående malerier og felter i simple, abstrakte former som piktogrammer og symboler. De minimalistiske værker fordeler sig på prædikestol, døbefont, kirkebænke, pulpitur og alterbord. Ophængt over bordet udgør en serie malerier også altertavlen (Ill. 10). Samlet set er udsmykningen "[...] hverken påtrængende eller distant" i Mikael Wivels karakteristik (2013, pp. 174-179, citat p. 178), og udsmykningen gør netop ikke meget væsen af sig, men følger sig ind i arkitekturen. Om man finder værkerne æstetisk og diskret afbalancerede eller mere som et neutralt supplement i rummet, så illustrerer eksemplet, at i samklang med de nyere kirkesales typisk åbne disponering er de forskellige dele af det liturgiske inventar fortsat de egentlige, rumlige orienteringspunkter. Det er stadig om disse, udsmykning, lysætning og arkitektoniske linjer samler sig.⁶

Sammen med eksempler som Solvang, Sædden og Lillerød kan Mørdrup Kirke ses som en eksponent for det generelle træk, at traditionelle, indretningsmæssige hierarkier i kirkerummet opløses hen over midten af 1900-tallet. Et moderne og tidstypisk formsprog introduceres, der spænder fra det subtile og antydningssvage til det mere pågående og bogstavelige.

ILL. 10

Mørdrup Kirke, 1885, Espergærde. Alterparti ved Arne L. Hansen. Foto: danmarks-største-kirkegalleri.dk.

At skabe nye rum og fortællinger

At kirkerummet omgiver menigheden med faste orienteringspunkter, giver en underliggende, historisk og fortællende struktur, som dels kan inspirere, dels styre forestillingsevnen. Den indgangsvinkel til rummet har resonans i performancetænkningen med sit fundament i teaterverdenen. Dette er

også afsættet for teaterhistorikeren Erika Fischer-Lichte, der desuden kobler fænomenologi og kirkerum i sit teoretiske arbejde. I *Performative Spaces and Imagined Spaces* fra 2009 konstaterer Fischer-Lichte, at mens arkitekturen som udgangspunkt udgør en stabil ramme, er det performative rum flydende og ustabil. En betragter vil opfatte denne foranderlighed i det performative rum, når forestillingsevnen aktiveres og danner afsæt for, at andre imaginære rum opstår: “While the architectural-geometrical space in which a performance takes place is more or less stable, the performative space changes with each movement of an actor, an animal, an object, the light, with each change of the light, with each sound ringing out. The performative space is unstable, fluid, ever changing” (Fischer-Lichte, 2009, p. 180).

Fischer-Lichte forklarer, at hvis betragteren involveres til også fysisk at bevæge sig igennem det performative rum, så udvides den kropsligt-æstetiske oplevelse til mere tydeligt at ligge mellem det, der er virkeligt, og det, der er forestillet. Netop den inklusion af betragteren i et stadig styret, performativt rum er et tema i hendes analyse af den specifikke performance *Rudi*, der fandt sted i Berlin i 1979 (Fischer-Lichte, 2009, pp. 178-187). De strukturerende elementer, som hun fremhæver fra den performance, kan knyttes til tænkningen om ritualer og deres potentiale til både at forbinde og markere en forskel for det menneske, som har del i handlingen. Det at bevæge sig i og være medskaber af en performance – eller et egentligt ritual – indebærer muligheden for at kunne intensiveres til en anderledes rumlig erfaring, der ligger ud over det konkrete og umiddelbart kendte.

Når en tråd trækkes ind i performancetænkningen fra refleksioner over kirkerum og ritual, så er det nærliggende også at lade den løbe videre ind i installationskunsten og denne genres særlige potentiale for at anspore til bevægelse og forskellige blikretninger: “Because an installation creates an environment around its viewers, it impels them to move their bodies and gaze in different directions”, forklarer kunsthistoriker Anne Ring Petersen (2005, p. 210). I sin disputats *Installationskunsten, mellem billede og scene* går hun dybere ind i, hvordan en installation i kraft af sin organiserende karakter er en strukturering af både elementer i og i samspil med rummet, foruden at være en organisering af rummet selv (2009, pp. 39-41). Hun viser, hvordan installationskunsten som genre kombinerer og inkorporerer mange forskellige medier og teknikker – og dermed fraviger de formelle

og tekniske træk, som sædvanligvis kendetegner de kunstneriske udtryk, der relaterer sig til kategorierne maleri, skulptur eller fotografi (Petersen, 2005, pp. 209-210).

Netop signalementet af installationskunsten som opbygget af forskellige elementer og materialer disponeret rumligt over for hinanden kan sætte den i et relevant forhold til indretning og udsmykning og det at befinde sig i og færdes i kirkens rum. Som åbning af kapitlet, der har overskriften "Kroppen i rummet", skriver Petersen: "En installation tilegner man sig ikke ved at se 'ind' i et billedrum eller et scenerum der er adskilt fra ens eget opholdsrum. Beskueren står i selve værkets rum, beskueren omsluttet af det og anbringes dermed som en kødelig figur på værkets scene, en kropsligt involveret medspiller" (Petersen, 2009, p. 55). Beskrivelsen kan lede tankerne mod det indre af eksempelvis Kastrup Kirke, hvor udsmykningen trænger sig på og i billedsprog og virkemidler accentuerer stedet som menneskets rum i alle livets facetter. En anderledes afdæmpet og subtil formidling kan imidlertid have et tilsvarende potentiale til at "omslutte" og "anbringe" individet på "værkets scene". Her kan Mørdrup Kirke nævnes, hvis orienteringspunkter giver rummet en diskret, henvisende koreografi.⁷

Det subtile og afdæmpet stemningsskabende, som udsmykningen af Mørdrup Kirke kan ses som en eksponent for, kan blandt andet lede tankerne mod aspekter af den atmosfæreteori, som den tyske filosof Gernot Böhme blandt andet udvikler ved at analysere individets fysiske tilstedeværelse i et konstrueret rum. Atmosfærer "er derude", indleder Böhme sin undersøgelse med i *Architektur und Atmosphäre* fra 2006. Han tildeler kirkens rum sit eget afsnit og uddyber i kapitlet sin grundlæggende tænkning om, at man kan gå ind i en atmosfære, og at man kan overraskes og fængsles af en atmosfære (Böhme, 2006, pp. 139-150).⁸ Atmosfærer består altså af noget både rumligt og emotionelt, pointerer Böhme og forklarer, at oplevelser, erfaringer og følelser derfor blander sig med det sprog, atmosfærer omtales i (2006, p. 16). Den udbredte forståelse af, at den, der træder ind i kirken, gør det med et vist tilbageholdt åndedræt og en forventning om at opleve en eller anden form for særlig følelse, kan med andre ord hente et sprog og teoretisk rammeværk i atmosfæretænkningen for den rumoplevelse, der kan være vanskelig at definere.

Den lidt diffuse idé om kirken som et særligt sted, der adskiller sig fra omgivelserne, tilføres flere perspektiver af Böhme, når han hævder, at atmosfæren i kirken stadig vil bestå i nogen grad, når anvendelsen af rummet måtte være ikke-liturgisk: som når en kirke har udvidet sit virke til også at være åben for andre aktiviteter ved siden af sit gudstjenesteliv, eller når den helt er løst fra sin religiøse praksis og er omdannet til eksempelvis kulturhus eller museum, koncert- eller foredragssal (Böhme, 2006, p. 150). Et eksempel på en fuld forandring er Absalons Kirke på Vesterbro, der med sit karakteristiske dobbelttårn på Sønder Boulevard blev indviet i 1934. Efter at have fungeret som sognekirke i 80 år åbnede bygningen i 2015 som Folkehuset Absalon med omkring 60 sociale aktiviteter på programmet ugentligt, der spænder fra fællesspisning, foredrag og yoga til keramik, bordtennis og banko.⁹ Folkehuset Absalon har ikke de samlingspunkter, der er trosfællesskab og kirkelige ritualer, og de materielle pejlemærker, som det liturgiske inventar har udgjort, er fjernet. Bortset fra den arkitektoniske ramme adskiller stedet sig derfor fundamentalt fra de fungerende kirker, som dette essay har taget sit afsæt i. Imidlertid er det ikke uden relevans at se den sløjfede kirke i sammenhæng med idéen om kirkerummet som adgangsgiver til andre former for erfaringsrum end det fysiske: Som et konkret ankerpunkt for nye fællesskaber og oplevelser, der udfolder sig inden for og i forlængelse af et specifikt sted, er Folkehuset Absalon på mange måder stadig tæt forbundet til sin både nære og fjerne historie. Går vi de godt hundrede år tilbage, som er denne teksts tidlige horisont, er der en tydelig forbindelse til den historiserende kirkearkitektur i første halvdel af 1900-tallet. Der er også en indirekte relation til de strømninger, der handler om at komme menigheden i møde og understøtte det kirke- og hverdagsliv, der udfolder sig uden for gudstjenestens og ritualernes faktiske og symbolske steder. Det ligger derfor ikke så fjernt at forestille sig, at en særlig atmosfære opleves i Folkehuset Absalon.

Miriam Have Watts er ansat på Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, og er tilknyttet Danmarks Kirker, Nationalmuseet, hvor hun arbejder på en ph.d. om nyere indretning og udsmykning i folkekirken. Hendes faglige baggrund er desuden i kunsthistorien, hvor hun har en magistergrad fra Københavns Universitet.

SUMMARY

Orientation and narration in church interiors

Reflections on recent spatial and aesthetic traits of the Danish State Church

The architecture of parish churches in Denmark still catches the eye across the countryside and in the cities. These medieval and more recent buildings may bring to mind the rich tradition of the church as an institution and direct thoughts to personal and shared experiences of these places. This essay takes its point of departure in the reciprocal relation between the physical space of the church and the corresponding, indeterminate area that may form in this singular environment; that of the senses, mind, and faith. The enquiry is directed to the interior of the Danish state church in the 20th century. Most of the examples stem from the latter half of the 1900s. Distinct reorientations and new artistic formations in the church interior appeared in this period, prompting reflections on ways that social relations have been accommodated within the church in more recent times. Tracing characteristics, determining physical traits and changing artistic tendencies, the essay employs different theoretical disciplines to approach the idea of the human encounter with the architectural and aesthetic materiality of the church space.

NOTER

- 1 Kirke svarer i betydning til det græske ekklesia og latinske ecclesia, der blandt andet betegner en forsamling frie borgere.
Udtrykket "bygget af levende stene" er fra tredje vers af N.F.S. Grundtvigs *Kirken den er et gammelt hus*, 1837 og 1854 (forkortet) til L.M. Lindemanns melodi, 1840. Bemærk, at disiplen (Simon) Peter blev af Jesus kaldet 'Kefas', der betyder 'sten'; den sten, som den kristne kirke skulle bygges på.
- 2 Se Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, for en gennemgang af forandringerne, som den demografiske forskydning og vågnende sociale bevidsthed affødte under industrialiseringen og årtierne, der fulgte. I kortere form findes af samme forfatter desuden *Kirkens historie i Danmark*, hvor 1900-tallet behandles (pp. 95-122).
- 3 En introduktion til nogle af problemstillingerne, som indlæggene i *Heretica* blandt andet satte på dagsordenen, findes koblet med analyser af kunsten i kirken af Lisbeth Smedegaard Andersen, som også ridser Regin Prenters

- kritik op af gudstjenestelivets fjernelse fra det synlige og menneskelige (1999, pp. 29-39; 61). Man kan gå til Kurt E. Larsen for en mere samfundsperspektiverende teologisk indføring i stoffet (2007, pp. 148-169).
- 4 “Din tro har frelst dig. Gå bort med fred!” Lukas 7:50. J.L. Lunds alterbillede blev ved fornyelsen af kirkens indre i 1952-1954 forsynet med en glat egetræsramme ramme og ophængt på korets nordvæg (Danmarks Kirker, 1970, pp. 1968-1969). I 2016 blev maleriet købt af Nivaagaards Malerisamling – året forinden var det nedtaget i kirken og erstattet af et opstandelsesmotiv af Arne Haugen Sørensen.
- 5 Et af sporene i Line Marschners afhandling er en klarlæggelse af bestræbelser på at forene arkitektparrets fortolkning af historisk autenticitet med et aktuelt arkitektonisk udtryk (se blandt andet pp. 60-68). Forud for Marschners arbejde ligger Margunn Sandals afhandling *Overskridande arkitektur. Ei undersøking av det sakrale i nyare kyrkjebygg*, Oslo 2014, hvor også Exner-parrets arkitektur behandles.
- 6 Se Kurt E. Larsen, 2007, særligt kapitlet ”Folkekirkens ritualer og bøger”, pp. 73-105. Det er dog værd at bemærke, at mens inventaret tillægges en stort set uændret betydning i gudstjenesten og den rituelle sammenhæng, er netop formen og indholdet af selve disse handlinger under revision i 1900-tallet. Se f.eks. Larsen (2007, pp. 75-76) for en gennemgang og analyse af kendetegn og forandringer i 1900-tallets teologi og praksis.
- 7 Denne blot summariske inddragelse af aspekter af performance- og installationskunsten kan pege på potentialet i at gå lidt dybere i de organiserende og for så vidt sceniske elementer, som artiklen identificerer i kirkerummet.
- 8 Kapitlet har overskriften *Atmosphären kirchlicher Räume. Das Numinose und die Profanisierung kirchlicher Räume*. Se også Margunn Sandals afhandling *Overskridande arkitektur. Ei undersøking av det sakrale i nyare kyrkjebygg*, Oslo 2014, i hvilken hun arbejder med atmosfærebegrebet.
- 9 Om Folkehuset Absalon, se absaloncph.dk/om-absalon/ [siden besøgt 24.06.2021]

LITTERATUR

- Andersen, Lisbeth Smedegaard: *Mytens forladte huse. Dansk kirkekunst efter 1945*, København, Samlerens Forlag, 1999.
- Bach-Nielsen, Carsten: “Mellem krigserfaring og klassicisme. Kunsten og kristendommen 1918-1940” in Ida Willert, Rasmus Markussen og Tine Reeh (eds.), *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 68, 2016, pp. 21-48.
- Böhme, Gernot: *Architektur und Atmosphäre*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2006.
- Danmarks Kirker, *Lillerød Kirke, Lyngø-Frederiksborg Herred*, II, Frederiksborg Amt, bind 3, 1970.

- Danmarks Kirker, *Voel Kirke, Gjern Herred, XVI, Århus Amt, bind 7, 1990-1991.*
- Fischer-Lichte, Erika: "Performative Spaces and Imagined Spaces: How Bodily Movement Sets the Imagination in Motion" in Bernd Huppau and Christoph Wulf, *Dynamics and Performativity of Imagination, The Image between the Visible and the Invisible*, New York og London, Routledge, 2009, pp. 178-187.
- Gravgaard, Anne-Mette: *Tro. Rum. Billede. Kunst i kirken. Overvejelser og eksempler*, Aarhus, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmers Forlag, 2002.
- Jürgensen, Martin Wangsgaard og Miriam Have Watts: "Nærmere Gud til dig" in Lisbeth Smedegaard Andersen og Karsten Nissen (eds.), *En åben dør som ingen kan lukke. Reformationen i nyere dansk kirkekunst*, København, Kristeligt Dagblads Forlag, 2017, pp. 97-116.
- Kjær, Ulla og Poul Grinder-Hansen: *Kirkerne i Danmark. Den protestantiske tid efter 1536*, København, Boghandlerforlaget, 1989.
- Larsen, Kurt E.: *Fra Christensen til Krarup. Dansk kirkeliv i det 20. århundrede*, Fredericia, Kolon, 2007.
- Lausten, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*, København, Gyldendal, 2004.
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke. Kongekirke. Folkekirke*, Frederiksberg, Forlaget Eksistensen, 2018.
- Marschner, Line: "Åbning mod det guddommelige – om grænsearkitektur og bygningsteologi i Langenæskirken" in Anne Ehlers og Elle Mie Ejdrup Hansen, (eds.), *Himlen ind – lyset ned – blikket ud. Langenæskirken*, Skive, Forlaget Wunderbuch, 2015, pp. 75-81.
- Marschner, Line: *Kirkearkitektur som erkendelsesvej. En undersøgelse af moderne kirkebygningers autonomi belyst gennem arkitekterne Johannes og Inger Exners kirkebygninger*, ph.d.-afhandling, Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for Teologi, Aarhus Universitet, 2018.
- Nielsen, Bent Flemming: *Genopførelser: Ritual, kommunikation og kirke*, København, Forlaget Anis, 2004.
- Norman Svendsen, Erik: "100 års kirkebyggeri" in Margit og Erik Normann Svendsen (eds.), *Nyere danske kirker. 100 kirker. 1890-1990*, Kirkefondet, Valby, Unitas Forlag, 1990.
- Petersen, Anne Ring: "Between image and stage. The theatricality and performativity of installation art" in Rune Gade og Anne Jerslev (eds.), *Performative Realism, Interdisciplinary Studies in Art and Media*, Charlottenlund, Museum Tusulanum Press, 2005, pp. 209-34.
- Petersen, Anne Ring: *Installationskunsten, mellem billede og scene*, Charlottenlund, Museum Tusulanum Press, 2009.
- Prenter, Regin: *Ordet og Ånden. Reformatorisk kristendom. Afhandlinger og artikler*, Gad, København 1952.
- Sandal, Margunn: *Overskridende arkitektur. Ei undersøgning av det sakrale i nyare kyrkjebygg*, Ph.d.-afhandling, Det teologiske fakultet, Universitet i Oslo, 2014.

Rønberg, Lene Bøgh: "Nye greb og strategier. Samtidskunst i danske kirker" in Anna Louise Manly, Christine Buhl Andersen og Lene Bøgh Rønberg (eds.), *Giv os i dag... Når kunsten går i kirke*, Odder, Narayana Press, 2013.

Wivel, Mikael: *Kunsten i Kirken*, København, Strandberg Publishing, 2013.

